

УДК 37(477)«1917/1932»(043.3)

КУЛЬТУРОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОЛЕТКУЛЬТУ В УМОВАХ ОСВІТНЬО-ПРОСВІТНИЦЬКОГО РУХУ 20-Х РР. ХХ СТ.

Кравченко О.О., к. пед. н.,
доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

У статті розкрито зміст і форми культуротворчої діяльності Пролеткульту в умовах освітньо-просвітницького руху 20-х рр. ХХ ст. Встановлено, що якщо освітньо-просвітницький напрям Пролеткульту був зорієнтований на оволодіння знаннями та на досягнення досвіду попередніх поколінь, то культуротворчий – на пошук нових шляхів і методів самодіяльної творчої діяльності для людей колективної праці – робітників. Основними формами такої роботи обрали студійну роботу за чотирьома напрямками: літературний, театральний, музичний, образотворче мистецтво.

Ключові слова: культура, творчість, Пролеткульт, література, театр, музика, образотворче мистецтво.

В статье раскрыты содержание и формы культуротворческой деятельности Пролеткульту в условиях образовательно-просветительского движения 20-х гг. ХХ в. Если образовательно-просветительское направление Пролеткульту было ориентировано на овладение знаниями и на постижение опыта предыдущих поколений, то культуротворческое – на поиск новых путей и методов самодеятельной творческой деятельности для людей коллективного труда – рабочих. Основными формами такой работы выбрали студийную работу по четырем направлениям: литературное, театральное, музыкальное, изобразительное искусство.

Ключевые слова: культура, творчество, Пролеткульт, литература, театр, музыка, изобразительное искусство.

Kravchenko O.O. CULTURE PROLET CULT ACTIVITY IN TERM OF EDUCATION AND EDUCATIONAL MOVEMENT OF THE 20-S XX CENTURY

The article deals with the content and form of culture-creative Proletcult in terms of education and educational movement of the 20's. XX century. Established that if education and educational direction Proletcult was focused on mastering the knowledge and comprehension on the experience of previous generations, the culture – searching new ways and methods of amateur creative activity for people of teamwork – workers. The main forms of such a chosen studio work on four areas: literature, theater, music, fine arts.

Key words: culture, creativity, Proletcult, literature, theater, music, art.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями.

Сучасні процеси реформування системи освіти потребують ґрунтовного вивчення досвіду трансформаційних процесів попередніх епох задля виявлення і врахування позитивних тенденцій та неповторення негативних наслідків, теоретичного обґрунтування стратегічних орієнтирів на основі розробки методологічних засад освітньої галузі. Водночас вирішення цих завдань є базовою основою існування та розвитку національної культури. Саме культуроцентричний характер є визначальним у соціальному, політичному та економічному положенні країни. У цьому контексті система освіти є одним із соціальних інститутів вироблення культури, а культура є своєрідним механізмом трансляції соціального досвіду та, відповідно, має педагогічний складник. Тому набувають актуальності дослідження, спрямовані на вирішення нагальних проблем у сучасній культурній ситуації, серед

яких відповідність системи освіти новим суспільним перетворенням, новій соціокультурній ситуації.

Серед недосліджених феноменів культурної та освітньої історії залишається діяльність Пролеткульту (1917–1932 рр.) – освітньо-просвітницької та культуротворчої організації, яка амбітно в умовах тоталітарного ідеологічного режиму робила заявку на автономність і незалежність, вперше поряд із політичними та економічними питаннями державотворення заявила про роль культурного розвитку як умови формування соціального капіталу країни, задля чого теоретиками Пролеткульту обґрунтовувалися відповідні організаційно-педагогічні умови для виявлення та розвитку творчого потенціалу населення (пролетаріату) у різних галузях мистецтва (література, музика, театр, образотворче мистецтво) і науки, методичне та практичне забезпечення освітньо-просвітницької роботи в пролеткультівських установах (пролетарські університети, робітничі клу-

би, дитячі пролеткульту, театри, студії, бібліотеки, гуртки тощо).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській історіографії відсутні наукові праці з вивчення культурно-просвітницької та творчої діяльності Пролеткульту, які б ідеологічно незаангажовано та з нових методологічних підходів висвітлили «невідомий пласт» культурного життя України 20-х рр. XX ст.

До історії вивчення діяльності Пролеткульту як педагогічного явища вперше звернулася акад. О. Сухомлинська, за авторством якої в «Енциклопедії освіти» (2009) вміщена стаття про діяльність цієї організації [5, с. 719].

Крім того, досліджуючи феномен «радянська педагогіка», О. Сухомлинська вперше у вітчизняній історико-педагогічній науці акцентувала увагу на тому, що незаповненою нішею залишається освітньо-просвітницька діяльність Пролеткульту: «Пролеткульт однозначно негативно оцінювався радянською історіографічною наукою, і сьогодні він залишається об'єктивно неоціненим. Історико-педагогічна наука взагалі не надавала й не надає уваги цьому непересічному явищу в історії розвитку радянської школи. Ідеологія Пролеткульту здійснила великий вплив на радянську шкільну естетику, розбудову всього шкільного життя. Не називаючись пролеткультівською, вона ввійшла в позакласну й позашкільну роботу, в клуби, будинки культури, театральні студії як основа нової ідеології, нового світовідчуття. Пролеткультівська естетика і нині залишається в шкільній культурі (стінгазета, графіки, гімнастика (піраміди), новий театр, хода містом (селом) на свята тощо) [13].

Мета статті – висвітлити форми культуротворчої діяльності Пролеткульту в умовах освітньо-просвітницького руху 20-х рр. XX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Творчість, інновації, креативність є базовою основою існування і розвитку національної культури. Культуроцентричний характер є визначальним у соціальному, політичному та економічному положенні країни. Саме творчість є ключовою формою активності людини.

Якщо освітньо-просвітницький напрям Пролеткульту був зорієнтований на оволодіння знаннями та на досягнення досвіду попередніх поколінь, то культуротворчий – на пошук нових шляхів і методів самодіяльної творчої діяльності для людей колективної праці – робітників. Недарма лозунгом Пролеткультівських студій був: «Пролетарій, відпочинок твій – творча праця!».

Основними формами такої роботи обрали студійну роботу за чотирма напрямками:

літературний, театральний, музичний, образотворче мистецтво. Роботу кожного з напрямів скеровував відповідний відділ ЦК Пролеткульту.

Літературні студії. Робота в літературних студіях спрямовувалася на практичне застосування теоретичних знань, а також розвиток організаційних здібностей для практичного та цілеспрямованого користування мовою у повсякденному житті. Тобто теоретична й практична робота були взаємопов'язані.

Напрями роботи: навчальна робота, виготовлення матеріалів для літературних вечорів, видання стінгазети, збірника, налагодження зв'язків з періодичними виданнями.

Студія в межах діяльності робітничого клубу була окремою його ланкою, своєрідною лабораторією, де «в особливій, частково штучній обстановці здійснюються досліди над пошуками нових культурних завоювань» [6, с. 19]. Кількісно студії, як правило, нараховували близько 20–30 учасників.

У методичних рекомендаціях до проведення студійної роботи висловлювалася рекомендація перед першим заняттям провести опитування учасників, що дасть можливість визначити їхній рівень, інтереси та відповідно до спостережень пристосувати загальну програму до особливостей гуртка й укласти план роботи. Також методичні видання містили: публікації з аналізом і характеристикою основних методів, теоретичних підходів стосовно проведення роботи у літературних гуртках; орієнтовні плани роботи та навчальні програми; бібліографічні покажчики для інструкторів.

Програма навчання у літературній студії передбачала: 1) кореспонденцію в газетах і журналах; 2) створення і випуск студійцями власних газет і журналів; 3) спільну роботу з театральними і музичними студіями, написання для них п'єс, сценаріїв, матеріалів для «живих газет» та ін.

Водночас робота літературних студій у робітничих клубах визначалася: а) практичною роботою над словом (написання тез доповідей; замітка в стінгазету; фельєтон; словесне оформлення лозунгу; чистівки та багато ін.); б) вивченням художньої літератури; в) проведенням масових форм літературної роботи [15, с. 47].

Згодом, після накопичення певного досвіду, робота у літературних студіях реалізувалася за трьома напрямками: 1) кореспонденція у газетах і журналах; 2) створення та випуск своїх газет і журналів, починаючи з усних газет і живих журналів тощо; 3) спільна робота з ТЕО-студіями чи клу-

бами з розроблення сценаріїв; 4) розробка плакатних текстів, стінгазет, текстів для ілюстрацій та ін. [9, с. 161].

Важливе завдання студії – двосторонній зв'язок письменників і читачів. З цією метою влаштовувалися бесіди, під час яких публіка ознайомлювалася з творами пролетарських письменників й одночасно обговорювала їх. У такий спосіб і читачі долучалися до художньої критики, і письменники відчували життя колективу.

Літературна студія об'єднала навколо себе робітничих кореспондентів, поетів, белетристів, драматургів. Надавала для друку інформацію про життя клубу, підприємств окремого району, висвітлювала побутові сторони місцевого життя. Разом із ТОО створювали інсценівки, пісні, декламаційні номери, готували і проводили літературні вечори у клубі, організували стінну газету і обслуговували її, надавали тексти для постановки судів, працювали над живою газетою. Залучали студію образотворчого мистецтва до ілюстративної роботи в газеті [11, с. 29].

Традиційними формами роботи літературної студії були також тематичні вечори, вечори імпровізацій, які давали можливість застосовувати новий метод роботи – «на людях», за участю інших, за товариської співпраці слухачів і співавторів. Саме в такій студії міг бути написаний якийсь колективний твір, позначений ознаками внутрішньої єдності і художньої цінності [7, с. 26].

До літературної діяльності Пролеткульту можна віднести не лише студійну роботу, а й проведення конференцій та з'їздів письменників, де вишукувалися методологічні підходи створення пролетарської поезії.

Саме Пролеткульт першим пішов назустріч стихійній появі пролетарських письменників у плані методичної, навчальної, організаційної роботи. З цією метою створювалися літературні студії, гуртки, клуби, де проводилася освітня робота, у процесі якої навчали літературної діяльності, а також організувалися періодичні видання, збірники, альманахи, на сторінках яких після відповідного редагування друкувалися твори початківців, збагачуючи вітчизняну культуру новими формами, образами, темами.

Літературні студії стали першими осередками, де робітники, письменники-початківці засвоювали основи літературної граматики, одержували кваліфіковану допомогу, вислуховували кваліфіковані поради.

За підрахунками російського дослідника В. Горбунова, у період з 1918 по 1923 р. виходило 34 назви пролеткультівських журналів (всього 162 номери). У 1918 р. було

видано 9 (23 номери), у 1919 – 23 (74), у 1920 – 8 (29), у 1921 – 4 (21), у 1922 – 4 (13), у 1923 – 1 журнал (2 номери). На жаль, більшість пролеткультівських видань було короткочасними. Так, 14 із 34 журналів припинили своє існування після першого ж номера, а більша частина – після другого [3, с. 125].

Найзначнішим виданням Пролеткульту був теоретичний журнал «Пролетарская культура» (1918–1921, № 1–21). Тут друкувалися статті із загальних проблем пролетарської культури з питань, що стосувалися нових театру і літератури, були виокремлені критико-бібліографічний відділ і відділ «Хроника Пролеткульту», що вміщували відомості про роботу пролеткультівських організацій, друкувалися офіційні матеріали Пролеткульту. Офіційним журналом українського Пролеткульту був орган «Зори грядущего» (1921 – 1922), що виходив у Харкові. Достеменно відомо, що власні періодичні видання мали: Одеський пролеткульт – «Пролетарская культура»; Миколаївський – «Творчество труда», Єкатеринославський (Дніпропетровський) – «Пролетарское творчество» та ін.

Підсумовуючи, можемо виокремити основні методи та форми роботи літературних студій:

– *метод «живого слова»*; форми роботи: усна газета, суди, літературні виступи;

– *метод письмових завдань*; форми роботи: написання заяви, рецензії, наказу адміністративного, виробничого і організаційного характеру, реклами підприємства, написання твору з конкретним завданням, написання агітвіршів на задану тему із завданнями;

– *метод друкованого слова*; форми роботи: виготовлення стінгазет, статті до газет, віршів, кореспонденцій тощо;

– *метод активного залучення до масових дійств*; форми роботи: виступи, вечори, творчі звіти, зустрічі, екскурсії, колективне обговорення нових творів.

Театральні студії. Завдання студій були не лише підготовчо-педагогічними. Студії – це лабораторії творчих пошуків, у яких були проведені перші досліди зі створення пролетарського театру. У них випробовували нові методи постановок, новий репертуар, нові прийоми роботи. Водночас все це повинно було реалізовувати таке завдання, як активний політичний вплив на пролетарські маси.

Діяльність театральних студій Пролеткульту передбачала їх тісну співпрацю з іншими студіями – літературною, музичною та ін., з метою створення драматичних творів, критичного аналізу, розробки музичного супроводу тощо.

Основними формами роботи театральних студій, крім спектаклів, поставали живі газети, інсценовані суди, інсценовані вечори-доповіді, агітвистави, агітдиспути, агіт-дискусії та ін.

У робочому театрі ідеологами Пролеткульту активно підтримувався принцип колективної творчості, основні положення якого були сформульовані у праці П. Керженцева «Творчий театр», що витримала п'ять видань. Театр був демократичний, у написанні сценарію п'єси кожний міг стати співавтором, висловлювати свої побажання та зауваження.

У такий спосіб через драматичні студії Пролеткульту передбачалося сформувати істинно пролетарський театр, який еволюціонує сцену та створить нове театральне мистецтво, що відповідатиме епосі соціалістичних перетворень і духу соціалістичного суспільства.

Цікавою, цілком інноваційною поставала ідея масового залучення робітників до активної творчої діяльності, коли учасниками дійства ставали глядачі, залучалися до дійства, беручи участь у масових сценах. Масові театральні дійства, перше з яких відбулося у травні 1919 р. в Петрограді, набували популярності. Вони були насичені віршами, хороваю декламацією, революційними піснями тощо. Згодом їх стали проводити із залученням усіх самодіяльних гуртків міста, а також представників військових частин. На дійства запрошували оркестри, влаштовували шумові ефекти, піротехнічні засоби. Театральними майданчиками ставали великі території, як правило, міські квартали і цілі райони.

Найбільш дивовижним видовищем був «Штурм Зимового палацу», поставлений у 1920 р. до третьої річниці жовтневих революційних подій. «Сотні і тисячі людей рухалися, співали, йшли в атаку, скакали на конях, застрибували на машини, неслися, зупинялися, освітлювалися військовими прожекторами під звуки декількох оркестрів, гул сирен», – писала в ті дні газета «Известия» [10, с. 86].

Демонстрація більше, ніж мітинг, виражала естетику революційного побуту. Ця форма спілкування надзвичайно відповідала тодішнім світовідчуттям людей, духу часу, ритму усього життя. Вона була сповнена революційним пафосом і допомагала відчувати поступ історії конкретно та зримо, як живий процес. Мітинги та паради як форми тодішнього публічно-цивільного побуту синтезували в собі захоплення безмежною волею, готовність до самопожертви, радість перемоги, стихію почуттів і розкутої уяви. Мітинги та паради виконували функ-

цію залучення мас до безпосередньої участі в будівництві нового суспільства, його побуту і культури.

Агітаційний і водночас виховний вплив подібних масових сцен був надзвичайно високим. У середовищі учасників і глядачів подібних дійств межа стиралася, у всіх учасників піднімався емоційний тонус, вони проймалися духом революційної урочистості й перемоги соціалізму. Надалі ці прийоми знайшли активне впровадження в демонстраціях радянського часу.

Загалом велику симпатію у революційних глядачів викликали концерти-мітинги, що влаштовувалися у парках і на площах, в театрах і на вулицях, у скверах. Так, у Києві на Софійському майдані були розіграні інсценівки «Звільнення праці» і «Здобуття Бастилії», в Умані першотравнева інсценівка присвячувалася подіям першої російської революції 1905 року та ін. [12, с. 21].

Музичні студії. У Декларації, ухваленій пленумом Всеросійського ЦК Пролеткульту 19 грудня 1920 р., конкретизувалися завдання музичних студій, а саме: розвиток хорового співу; посилення революційного репертуару перекладанням на музику творів пролетарських поетів; розвиток дослідів вільної персональної, групової і колективної композиції з обов'язковим нотним записом цих дослідів, тісний зв'язок з літературною студією по лінії колективно-хорової декламації [4, с. 53–59].

Таким чином, пролеткультівські музичні студії змогли залучити до музичної культури широкі верстви населення, підготувати кадри майбутніх інструкторів музичних студій. До того ж в пролеткультівських студіях йшла велика робота з виявлення і підтримки початківців-аматорів, пролетарських виконавців і композиторів.

При Пролеткульту створювалися симфонічні оркестри, оркестри духових і народних інструментів, хорові колективи. Усі ці творчі колективи вели активну концертну діяльність, виступаючи перед населенням не тільки своїх міст, а й найближчих районів. Звичайно брався до уваги той факт, що більшість робітників зайняті на виробництві, тому не мають багато часу для оволодіння тим чи іншим інструментом. Тому в основному були близькі до народу оркестри народних інструментів, а їх учасники мали певні навички, тому не потребували багато часу для репетицій.

Крім концертної та лекційної роботи, музичні студії Пролеткульту обслуговували постановки театральних пролеткультівських студій, різні революційні свята, мітинги, суботники та інші масові дійства [11, с. 29–30].

Клуби влаштовували масові музичні виступи, огляди і змагання колективів художньої самодіяльності, організовували навчання їх учасників.

Залученню по можливості якнайширших мас до культурно-освітньої роботи, за задумом пролеткультивців, мало сприяти проведення тематичних лекцій, влаштування концертів, активна участь у народних хорах та оркестрах. Це забезпечувало розвиток естетичної культури та музичної освіти робітників. Крім того, залучення широких мас до хорів та оркестрів забезпечувало розвиток свідомого ставлення до музики, виявлення прихованих музичних талантів, реалізацію музичних здібностей.

Пролеткульти змогли збагатити музичну культуру новими формами, серед яких: *студійна програма оволодіння музичною грамотою* (лекції, бесіди, практичні заняття); *масові форми* (хори, оркестри, ансамблі тощо); *творчість у створенні музики* (активна концертна діяльність, музичні виступи, огляди і змагання колективів художньої самодіяльності, організація навчання учасників, виставки, участь у відзначенні ювілеїв відомих письменників і композиторів); *репертуарно-видавнича діяльність* (формування репертуару для колективів, обслуговування постановки театральних пролеткультивських студій, різних революційних свят, мітингів, суботників та інших масових дійств).

Разом із тим у діяльності клубних музичних гуртків були недоліки, з-поміж яких критики виділяли захоплення обслуговуванням революційних свят, недостатню увагу до музичної просвіти та грамотності, пасивність деяких культпрацівників, безсистемність у роботі ряду студій та відсутність її планування.

Студії образотворчого мистецтва. У Декларації, ухваленій пленумом Всеросійського ЦК Пролеткульту 19 грудня 1920 р., вказувалося на необхідність посилення тісного зв'язку студій образотворчих мистецтв із працею. Творчі студії повинні бути створені як при клубах, так і при фабриках, а серед завдань їх роботи повинні бути: розробка мотивів-малюнків для облаштування громадських будівель, пролетарських приміщень як внутрішніх справ, так і архітектури; розробка мотивів-малюнків для впровадження у текстильну галузь; участь у постановці свят праці (жовтень, 1 Травня та ін.); декорування театральних будівель, розробка ескізів декорацій театральних постановок; художнє виконання лозунгів, розробка ескізів плакатів і транспарантів. До того ж підтримання постійного зв'язку і співпраця з театальною і літе-

ратурною студіями [4, с. 55]. Образотворче мистецтво, живопис володіє надзвичайною здатністю відобразити за допомогою фарб факти і явища навколишньої дійсності, за допомогою кольору виражає сутність предметів, їх естетичну цінність, спонукає людей виявляти своє ставлення до зображених фактів і подій. В епоху революційних переворотів живопис набув особливого значення завдяки змістовому наповненню творів, часто не дуже зрілим, оскільки виконували їх початківці-аматори.

Загалом учасникам образотворчих студій необхідно було брати активну участь в художньому оформленні усіх державних свят: їх залучали до декорування громадських будівель, клубів, театральних залів, виготовлення плакатів, лозунгів згідно із заданою тематикою. Цілі виробничі майстерні працювали над плакатом, вівіскою, афішею, ілюстрацією, обкладинкою; вони декорували та прикрашали клуби, приміщення, де відбувалися конференції, з'їзди. Подекуди вже використовувалися і фото. Їм належало підтримувати зв'язок з періодичними та неперіодичними виданнями. Вагома частина часу виділялася на лабораторно-навчальну роботу, яка полягала в удосконаленні техніки студійців, підвищенні їх ідеологічного рівня. Крім того, проводилися семінари, у ході яких здійснювалася підготовка керівників гуртків. Працювала дворічна майстерня образотворчого мистецтва, з учасників якої виділяли дві групи – виробничників і тих, кому доручали вести навчання в образотворчих гуртках при клубах [8, с. 401–403].

Дослідження дало змогу з'ясувати, що основними формами роботи образотворчих студій були такі: створення робіт різних видів із наступною демонстрацією їх на виставках (декілька разів на рік), виготовлення ескізів декорацій до театральних вистав, оформлення різноманітних свят (міські свята, партійні та виробничі з'їзди), художнє оформлення міських будівель, а також створення лозунгів, плакатів, афіш, емблем. Тематика визначалася загальною метою і була в основному партійно-виробничою [1, с. 97].

Як бачимо, в студіях образотворчого мистецтва робота була переважно ідеологічно спрямованою. Діяльність студійців мала переважно практичний характер та не була спрямована на розвиток творчої фантазії, освоєння принципів композиції, розвиток мальовничого бачення світу, інтелекту. Тим самим постійно на заваді стояло складне фінансове становище: «Організована посеред навчального року (1927, – прим. О. К.) виробнича майстерня обра-

зотворчого мистецтва із цілого ряду виконаних робіт показала нам, скільки можна було б досягнути у цій сфері за наявності в Пролеткульту необхідних засобів для нормальної роботи» [14].

Висновки дослідження та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. У підсумку культуротворчої роботи, її інноваційних для свого часу форм роботи Пролеткульт із його масовістю з небаченою до цього енергією починав формувати нову людину – нову особистість, яка відповідала б реаліям великої епохи. Саме Пролеткульту і спільними з ним новим формам масового мистецтва та просвіти ми зобов'язані появі в радянській культурі всесвітньо відомих композиторів, письменників, поетів, режисерів.

Однак проведене дослідження не претендує на висвітлення всіх аспектів проблеми освітньо-просвітницької і культуротворчої діяльності Пролеткульту в Україні (1917–1932 рр.). Передусім заслуговують на окреме вивчення такі питання, як науково-методичне забезпечення пролеткультивської роботи; система підготовки та підвищення кваліфікації робітників Пролеткульту; дослідження історії створення та діяльності міжнародного пролеткульту; освітньо-просвітницька діяльність вітчизняних пролетарських культурно-просвітницьких організацій у досліджуваній період тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрианова Н.Ю. Концепция «пролетарской культуры» и монументальная лениниана как отражение идеологических и ментальных установок в обществе в первые годы советской власти, 1917–1927 гг. : дис. ...

кандидата ист. наук : спец. 07.00.02 / Н.Ю. Андрианова. – М., 2001. – 211 с.

2. Волчкова М. Борьба за нового человека / М. Волчкова // Суть времени. – 11 декабря 2013. – № 58. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gazeta.eot.su/article/borba-za-novogo-cheloveka>.

3. Горбунов В.В. Ленин и пролеткульт / В.В. Горбунов. – М. : Политиздат, 1974. – 239 с.

4. Декларация, принятая пленумом Всероссийского Ц.К. Пролеткульту 19 декабря 1920 г. // Грядущее. – 1921. – № 4–6. – С. 53–59.

5. Энциклопедія освіти / АПН України ; [голов. ред. В.Г. Кремень]. – К. : Хрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

6. Керженцев В. Методы работы «Пролеткульту» / В. Керженцев // Пролетарская культура. – 1919. – № 6. – С. 18–22.

7. Керженцев В. Организация литературного творчества / В. Керженцев // Пролетарская культура. – 1918. – № 5. – С. 23–26.

8. Культурне будівництво в Українській РСР (1917–1927) : збірник документів і матеріалів / укл. В. Миколаєвський та ін. – К. : Наукова думка, 1979. – 668 с.

9. О Пролеткульте // Горн. – 1922. – № 2. – С. 160–163.

10. Пинегина Л.А. Советский рабочий класс и художественная культура (1917–1932) / Л.А. Пинегина. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 240 с.

11. Плетнев В.Ф. Рабочий клуб. Приемы и методы работы / В.Ф. Плетнев // Всероссийский Пролеткульт. – М., 1923. – С. 11, 29.

12. Семенюк Г. Біля джерел: Драматургічний процес на Україні в роки Жовтня та громадянської війни / Г. Семенюк. – К. : Т-во «Знання» УРСР, 1989. – 48 с.

13. Сухомлинська О.В. Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції / О.В. Сухомлинська // Історико-педагогічний альманах. – 2014. – Вип. 1. – С. 4–24.

14. Уваров В. О Пролеткульте / В. Уваров // Звезда. – Днепропетровск.

15. Художественная работа // Рабочий клуб. – 1928. – № 5. – С. 41–48.